CATECHISMUS,
OF
Onderwyzinge
in de Chriſtelyke Lere / gelyk die
in de Nederlanden geleerd wordt.
Te Groningen / by CASPER STEMMERS,
Boekverkoper by de Korzn-Beurs.
1 7 9 2.

1. *Catechismus of Onderwyzinge in de Christelyke Lere* uit 1792. (bron:kb.nl/sites/default/files/1792-02.jpg)

Onderwijs en de benoeming van schoolmeesters in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe

door
Ada Peele en Matti Herben

Inleiding

Al in de zestiende eeuw gaven schoolmeesters in de dorpen Hooge en Lage Zwaluwe aan kinderen van zes tot twaalf jaar openbaar lager onderwijs.[1] Na de reformatie gingen de Zwaluwse schoolkinderen naar de gereformeerde school. Er is al veel onderzoek gedaan naar het gereformeerd onderwijs in aaneengesloten gebieden, steden, heerlijkheden en dorpen ten tijde van de Republiek. Wij noemen E.P. de Booy (Utrecht), E. Put (Spaans-Brabant, later Oostenrijks Brabant), C. Esseboom (Dordrecht en omliggende dorpen), H.Th.M. Roosenboom (Meierij van 's-Hertogenbosch), J. Bottema (Groningen), T. Kappelhof (Stad en Land van Breda) en H. Uil (Zeeland en Staats-Vlaanderen).[2] Voor de algemene geschiedschrijving van het gereformeerd onderwijs in de Republiek hebben wij gebruik gemaakt van enkele van deze publicaties.

In het eerste deel van ons artikel, dat loopt van 1620 tot 1754, belichten we het gereformeerd onderwijs in de dorpen Hooge en Lage Zwaluwe, gelegen in Hollands-Brabant. Hierbij staat een drietal onderzoeksvragen centraal: hoe reguleerde het dorpsbestuur het gereformeerd onderwijs, wat behelsde het hoofdelijk onderwijs en welke leerstof werd er aan de kinderen aangeboden? Het tweede deel van het artikel, dat loopt van 1713 tot 1755, gaat over de schoolmeesters van de Zwaluwse dorpsscholen. Hierbij wordt eerst ingegaan op hun taken en bijbanen. Daarna besteden we aandacht aan de benoeming van een drietal schoolmeesters in de zogenaamde Pruisische periode (1711-1754). Toen waren drie achtereenvolgende Pruisische koningen Frederik I (1711-1713), Frederik Willem I (1713-1740) en Frederik II (1740-1754) heer van de hoge heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe.[3] Een van hun rechten was het benoemen van de schoolmeester. In onder andere het Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlijn vonden we documenten die een goed beeld geven van hoe de benoeming van de onderwijzer in de achttiende eeuw in grote lijnen verliep. Hier staan de volgende onderzoeksvragen centraal: wat was de achtergrond en herkomst van de sollicitanten, op welke wijze presenteerden zij zich bij hun sollicitatie, hoe verliep de benoemingsprocedure en hoe werd het pensioen voor een schoolmeester geregeld?

De gereformeerde openbare dorpsschool

De Nederduits Gereformeerde Kerk was in de periode 1588-1795 de officiële kerk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Dit hield onder andere in dat alle openbare functies moesten worden bekleed door lidmaten van deze kerk. Dat gold ook voor de schoolmeesters van de openbare scholen. De meester was de enige die aan kinderen boven de zes jaar onderwijs mocht geven om te voorkomen dat de gereformeerde school leerlingen zou kwijtraken. De dorpsschool was een goede plek om de gereformeerde religie te verspreiden en ook om de schoolkinderen voor te bereiden op het lidmaatschap van de kerk. Daarom werd het geven van (leerstellig) godsdienstonderwijs als zeer belangrijk gezien. Omdat er geen katholieke scholen meer waren, bezochten ook kinderen van katholieke ouders de gereformeerde school. Omstreeks 1641 zouden er in de Zwaluwen nog geen katholieken zijn, die kwamen er aan het begin van de achttiende eeuw.[4] Rond 1700 woonden er in de Zwaluwen vijf of zes katholieke gezinnen. In de loop van de achttiende eeuw nam dit aantal fors toe. In 1786 telde de Zwaluwen 228 katholieke en 169 gereformeerde gezinnen.[5]

Het onderwijs in de Republiek was lokaal geregeld. Er was nog geen leerplicht.[6] Het overgrote deel van de kinderen ging alleen in de wintermaanden min of meer regelmatig naar school. De ouders betaalden schoolgeld en bepaalden voor hun kinderen hoeveel en hoelang zij onderwijs volgden. Arme kinderen kregen gratis onderwijs. Het dorpsbestuur betaalde het salaris van de schoolmeester en stelde de schoolgebouwen en het schoolhuis voor de schoolmeester en zijn gezin beschikbaar. De meester had vrij wonen.

Schoolreglementen

In de Republiek liepen pogingen om een landelijk geldende onderwijsregeling in te voeren op niets uit. Het bleef bij gewestelijke en plaatselijke verordeningen.[7] Steden en heerlijkheden hadden hun eigen regelgeving met betrekking tot het lager onderwijs.[8] Voor stad en baronie van Breda, een heerlijkheid van de Oranjes in Staats-Brabant, hield de Nassause Domeinraad zich namens de heer bezig met het vaststellen van schoolreglementen en tevens met het aanstellen van schoolmeesters.[9] Dit was ook het geval in de Hollandse heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Vanaf 1620 was er in de Zwaluwen een ordonnantie van kracht.[10] Hierin is te lezen wat er van de schoolmeester en zijn leerlingen in de Zwaluwen werd verwacht.

De lessen begonnen en eindigden met een gebed. 's Morgens, na het binnenkomen van de meester en bij het uitgaan van de school, las de schoolmeester in het bijzijn van alle leerlingen het morgengebed, het Gebed des Heeren en de Twaalf Artikelen van het Geloof voor. 's Middags, voor het uitgaan van de school, werden het avondgebed en weer de Twaalf Artikelen gelezen. Soms las de schoolmeester de kinderen een hoofdstuk uit het Nieuwe Testament voor. Dit gebeurde alleen wanneer de lessen en het overhoren klaar waren en er nog tijd over was. De kinderen zongen in de namiddag psalmen. De schoolkinderen moesten psalmen aanleren zodat zij ze tijdens de kerkdienst konden meezingen om de gemeentezang te versterken. De hele gemeente zong onder aanvoering van de schoolmeester die als voorzanger de kerkgangers de wijs aangaf en de gemeentezang ondersteunde.

De predikant preekte aan de hand van Bijbelteksten, terwijl de schoolmeester in zijn hoedanigheid van voorlezer de teksten voorlas. Tweemaal per week leerden de kinderen de

vragen met antwoorden uit de Heidelbergse Catechismus en moesten die vervolgens (uit het hoofd) opzeggen. Ook dienden de kinderen de christelijke gebeden, het morgengebed voor het eten en het avondgebed met het Onze Vader en de Twaalf Artikelen van het Geloof en de Tien Geboden te leren. Dit vond plaats na afloop van de twee lessen en het overhoren door de schoolmeester. Op donderdag en zaterdag hadden de kinderen 's middags 'de speeldag'. Zij waren dan vrij. Op zondag werd van de kinderen verwacht dat zij de kerkdienst bijwoonden. Zij moesten om acht uur in de school aanwezig zijn. Vervolgens gingen ze samen met de onderwijzer naar de gereformeerde kerk. Ze behoorden die ordelijk binnen te gaan en dienden te onthouden waar de preek over ging zodat ze dat konden navertellen.[11]

Hoofdelijk onderwijs

Er was tot het begin van de negentiende eeuw sprake van hoofdelijk of individueel onderwijs. Met de invoering van de Onderwijswet (Schoolwet) in 1806 werden onderwijzers verplicht om hun leerlingen klassikaal les te geven.[12] Voor die tijd zaten leerlingen van zes tot ongeveer twaalf jaar door elkaar in een lokaal. Zij werkten daar zelfstandig en in hun eigen tempo aan de leerstof, waarbij de oudere kinderen de jongere of minder goede leerlingen hielpen. Zowel 's morgens als 's middags kregen de leerlingen twee lessen met overhoringen. Om overhoord te worden kwamen de leerlingen een voor een of in groepjes van twee of drie bij de schoolmeester die achter zijn lessenaar zat. De schoolmeester liet de leerling(en) het pas geleerde opzeggen of bekeek de opgeschreven zin. Dit was het belangrijkste didactische moment in de les. De schoolmeester kon dan niet alleen uitleg geven, maar ook het werk van de leerlingen corrigeren. Vervolgens gaf de meester zijn leerlingen weer een nieuwe taak op of bij onvoldoende resultaat de opdracht om het werk opnieuw te doen. Ook moest hij de orde bewaren.

Gewoonlijk werden de schoolkinderen in drie groepen verdeeld. Er was een leesgroep, hier leerden de jongste leerlingen alleen lezen en spellen, een gecombineerde lees- en schrijfgroep en een lees-, schrijf- en rekengroep. De kinderen die nog niet toe waren aan schrijven zaten door elkaar op de grond of op bankjes zonder leuningen. Zij hielden hun leesmateriaal in de hand, legden het op schoot of op een houten boekentas.

Leren lezen uit het Hanenboekje

Door de toepassing van de boekdrukkunst en het gebruik van papier was het mogelijk op grote schaal boeken te produceren tegen een betaalbare prijs. Hiervan profiteerde ook het onderwijs. De eerste gedrukte schoolboekjes waren abc-boekjes zoals *Het Groot ABC Boek* of *Hanenboekje.* Al heel vroeg nam men in deze boeken de afbeelding van een haan op, vandaar de benaming Hanenboekje. De haan was het symbool van werklust en ijver. Het Groot ABC Boek diende zowel voor het leesonderwijs als voor het onderricht in de 'ware religie', het gereformeerde geloof, en werd gedrukt in octavoformaat. Een boek in octavoformaat is 17 tot 24 cm hoog. Sinds de Reformatie leerden bijna alle schoolkinderen uit dit slechts zestien bladzijden tellende boekje lezen.[13]

Het zelf lezen van de Bijbel (Statenbijbel) was erg belangrijk, vandaar dat kinderen al vroeg leerden lezen. De jongste schoolkinderen begonnen met het van buiten leren van de letters van het alfabet in verschillende lettersoorten, zoals het lettertype waarin de

2. *Hanenboekje* uit 1792. (bron:kb.nl/sites/default/files/1792-04.jpg)

Statenbijbel was gedrukt met voornamelijk als doel het leren lezen van de Bijbel en godsdienstige geschriften, zoals de *Heidelbergse Catechismus*. De Heidelbergse of Heidelberger Catechismus, geschreven in 1563, bood in vragen en antwoorden een richtsnoer voor het godsdienstonderwijs. In 1599 verscheen een speciale kindereditie. Daarna kregen de leerlingen een lijst met klinkers, medeklinkers en lettergrepen, nodig voor het leren spellen van woorden. De letters werden uitgesproken zoals ze in het alfabet werden benoemd. Ten slotte moesten de leerlingen lezen zonder vooraf te spellen. Dit alles gebeurde hardop, waardoor het niet bepaald stil was in het schoollokaal. Het ABC-boekje was voor ruim driekwart gevuld met christelijke teksten: het Onze Vader, de Twaalf Artikelen van het Geloof, een doopformule, de Tien Geboden met samenvatting, Christus' woorden bij het Laatste Avondmaal, het morgen- en avondgebed en twee gebeden vóór en na het eten. Ten slotte kwam er nog een blad met levensregels op de letters van het ABC: een christelijk ABC. Behalve het ABC-boekje, gebruikten de schoolmeesters op de Zwaluwse scholen onder andere de Heidelbergse Catechismus, de *Zondagsevangeliën*, de *Zondagsbrieven*, de *Historie van David* (bevatte Bijbelfragmenten), de *Spiegel der jeugd*, de *Trap der jeugd*, de *Letterkonst*, *Boekzalen* (periodiek) en kranten.[14] Het duurde zeker drie tot vier jaar voordat een leerling kon gaan leren schrijven.

Leren schrijven met de ganzenpen

Schrijven werd in die tijd als een kunst beschouwd en gebeurde met een ganzenpen (ganzenveer) die in inkt werd gedoopt.[15] De ouders dienden het papier, de ganzenpen en het snijden ervan aan de schoolmeester te betalen. De schoolmeester verkocht de schrijfartikelen, alleen de inkt was gratis.[16] Begonnen werd met het leren schrijven van de afzonderlijke letters. Daarna ging men de verbindingen van eerst twee, later van meer letters maken en vervolgens mocht de leerling lettergrepen schrijven en pas een hele tijd daarna woorden en zinnen. Enkele jaren later mocht de leerling langere teksten gaan schrijven. De schoolmeester beschikte over schrijfvoorbeelden die zijn leerlingen precies moesten naschrijven. Deze voorbeelden bestonden meestal uit stichtelijke spreuken, Bijbelteksten en soms uit spreekwoorden en volkswijsheden. Een schoolmeester moest wanneer hij solliciteerde aan kunnen tonen dat hij een mooie hand van schrijven had. Sommige kandidaten beschikten zelfs over een sollicitatieboek met talrijke schrijfvoorbeelden die zij tijdens hun sollicitatie konden laten zien, ook konden zij deze voorbeelden gebruiken bij de schrijflessen. Om het kalligraferen te leren verschenen speciale leerboeken.[17]

3. Kalligraferen met een ganzenpen, door Simon Frisius, begin zeventiende eeuw. (bron: hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.413344)

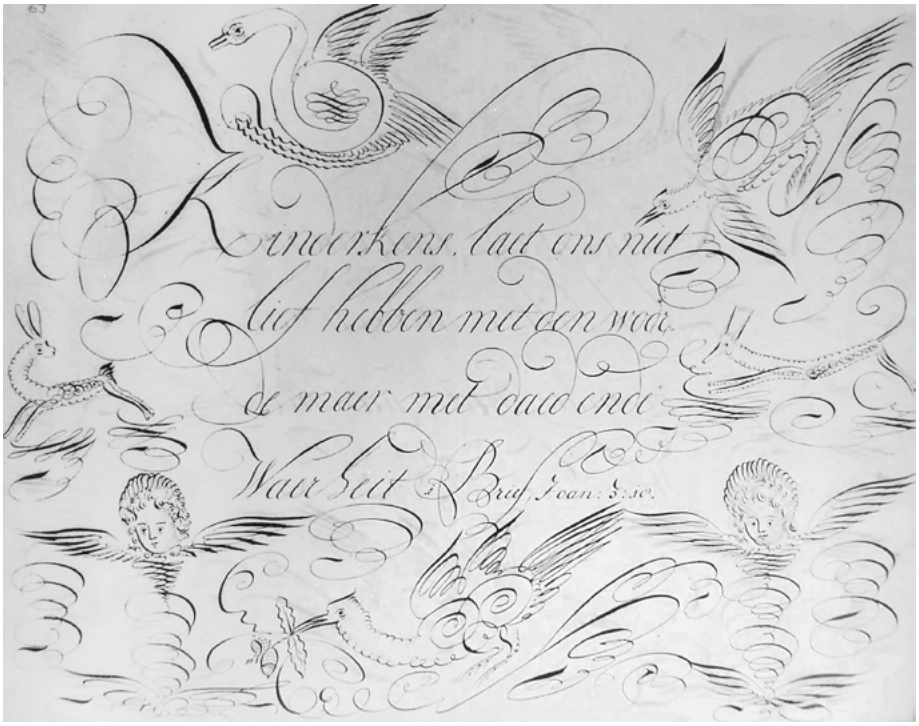

4. Het fraaie handschrift met tekeningen van schoolmeester Laurens Buijsero. (bron: GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 46)

Handgemaakte schoolmeubelen

Kinderen die gingen leren schrijven zaten op een bank aan een schrijftafel waarop het schrijfpapier kon worden gelegd. De Zwaluwse scholen beschikten over schoolmeubelen die in opdracht van het dorpsbestuur of het kerkbestuur door een plaatselijke timmerman waren vervaardigd en indien nodig door hem werden gerepareerd. De dorpsrekeningen bevatten daarover enkele summiere vermeldingen. Meester Hendricus van Os kocht in 1695 voor rekening van het dorpsbestuur enkele banken voor zijn school in Hooge Zwaluwe.[18] In 1714 plaatste het dorpsbestuur daar in de kleine school (bewaarschool) twee banken en in de grote school twee korte banken en een bank met schrijftafel.[19] Arie Aellaerts had in 1733 voor de scholen in Hooge Zwaluwe een nieuw bankje gemaakt en drie bankjes en vier schrijftafels gerepareerd.[20] Voor de school in Lage Zwaluwe maakte Hendrik Wouterse in 1698 een nieuwe schrijftafel.[21] In 1753 kreeg een van de schoolmeesters een nieuwe lessenaar met een zitbank en een deurtje.

Leren cijferen (rekenen) 'volgens Bartjens'

Voordat met rekenen werd begonnen, hadden de kinderen minimaal zes, misschien zelfs zeven jaar onderwijs gevolgd. Alleen kinderen die goed konden lezen en schrijven kregen rekenles. Bekende rekenboeken waren *De Cijfferinghe* en *De Vernieuwde Cyfferinge*, beide

van de Zwolse schoolmeester Willem Bartjens. Rekenen was een duurder vak en de ouders moesten hiervoor extra betalen. De meeste kinderen kwamen echter niet aan rekenen toe omdat ze dan al door hun ouders van school af waren gehaald. Een kind op school betekende voor de ouders minder inkomsten, maar wel uitgaven. Voor de plattelandskinderen was het lees- en schrijfonderwijs waarbij ook cijfers aan de orde kwamen veelal voldoende. Meestal leerden de zonen van bijvoorbeeld kooplieden, metselaars en timmerlieden rekenen en dan alleen de onderdelen die ze voor hun toekomstig werk nodig hadden.[22]

5. Portret van Willem Bartjens, door Dirck de Bray, 1635-1694. (bron: hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.87577)

Vormende en opvoedende taken van de schoolmeester

De schoolmeester had ook vormende en opvoedende taken, zoals het bijbrengen van discipline, goede manieren, normen en waarden. Dit ging vaak gepaard met het geven van lijfstraffen door de schoolmeester. Dat was in die tijd normaal. Kende de leerling zijn les niet, dan kreeg hij of zij een paar flinke tikken op de handpalm met de plak, een houten schijf van een paar centimeter dik. De schoolmeester kon ook een roede (garde) van wilgentakken gebruiken.

In Hooge en Lage Zwaluwe mochten de kinderen niet met geld spelen en ook niet bij de kerk en de pastorie met stenen gooien of andere lichtvaardigheden doen. Zij kregen dit door de schoolmeester aangezegd.[23] De schoolmeester mocht de kinderen die in de school of op straat vloekten en sneerden kastijden 'naer merites', als was het in aanwezigheid van de ouders. Bij het uitgaan van de school gelastte de meester de leerlingen om regelrecht naar huis te gaan. De schoolmeester diende de kinderen tot op de dijk te volgen en hen enige tijd na te zien. Mochten de kinderen iemand op straat ontmoeten dan dienden zij deze persoon in het voorbijgaan hun eerbied te betonen. De leerlingen moesten op de eerdergenoemde uren op school komen. Kwamen zij te laat of bleven zij uit school weg zonder een geldige reden dan mocht de schoolmeester hen 'kastijden'.[24] Kinderen die tijdens de les vervelend waren kregen de pechvogel naar zich toegegooid. Een pechvogel

is een stoffen vogel gevuld met zaagsel of erwten. De geraakte leerling moest de pechvogel naar de meester terugbrengen en kreeg vervolgens slaag met de plak. Ook deelde de schoolmeester straffen uit die op het schaamtegevoel van het kind werkten. Soms moest de stoute leerling de gehele dag een bord om de hals dragen met daarop het opschrift 'domoor' of 'kwaaddoener'. Dan was er ook nog het ezelsbord. Kinderen kregen dit omgehangen als zij dom waren geweest. Het zware schandbord werd gebruikt als kinderen iets schandelijks hadden gedaan, zoals liegen, plagen of stelen. Deze leerlingen moesten vaak buiten de school met het schandbord staan zodat iedereen kon zien dat zij zich hadden misdragen. Het naar schoolgaan was voor menig schoolkind geen pretje. In 1820 werden de lijfstraffen wettelijk verboden.

6. De schoolmeester achter zijn lessenaar met de plak in zijn hand overhoort een van zijn leerlingen. Een van de kinderen hangt zijn houten schooltas op aan de wand. (bron: Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht)

Bijbanen van de schoolmeester

De schoolmeester op het platteland had vaak (kerkelijke) bijbanen die hem een welkome aanvulling op zijn inkomsten gaven. Zo was hij in de Zwaluwen onder meer voorzanger, koster, voorlezer en klokkenluider. Voor deze functies was geen speciale opleiding nodig.

Opleiding tot schoolmeester

In die tijd ontbrak nog een officiële schoolmeestersopleiding. Er waren wel verschillende mogelijkheden om het vak van schoolmeester te leren. Jongens van twaalf tot zestien jaar konden als ondermeester in de leer gaan bij een schoolmeester. Deze zorgde voor het aanleren van de vakken, terwijl de school de gelegenheid bood om praktische ervaring op te doen.[25] De eerste werkzaamheden van de ondermeester in de school waren het ophalen van boeken en schriften en het (ver)snijden van ganzenveren. Wanneer de ondermeester over voldoende kennis en ervaring in het lesgeven beschikte, kon hij solliciteren naar de functie van schoolmeester. Ook kon de aspirant-schoolmeester door zelfstudie of via de combinatie van zelfstudie en het lesnemen bij een schoolmeester de benodigde kennis en vaardigheden opdoen om schoolmeester te worden.[26]

Het benoemen van een schoolmeester in Hooge Zwaluwe

Vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw werd het voor gereformeerde schoolmeesters gangbaar om naar een baan te solliciteren.[27] Wie schoolmeester in een stad wilde worden, solliciteerde bij het stadsbestuur. Als het om een vacature in een heerlijkheid ging, deed men dit bij de heer als hij het benoemingsrecht had.

In mei 1718 overleed Laurens Buijsero, schoolmeester in Hooge Zwaluwe.[28] Hij was in 1713 door Frederik I in zijn hoedanigheid van heer van de Zwaluwen benoemd.[29] Er moest door de heer een 'ander bequaem Persoon' worden aangenomen als schoolmeester. Een drietal kandidaten solliciteerde schriftelijk bij Frederik Willem I naar deze vacature. Zij deden dit via de Pruisische (buitengewone) gezant en domeinraad Daniel Meinertshagen in Den Haag.[30] Meinertshagen maakte een keuze en deed vervolgens een voordracht bij de heer van de Zwaluwen. Een schoolmeester moest lidmaat zijn van de Gereformeerde Kerk, een stichtelijke levenswandel hebben en beschikken over goede vaardigheden als schoolmeester, voorlezer en voorzanger. Soms moest de sollicitant een proeve van bekwaamheid afleggen en tijdens de kerkdienst zijn vaardigheid tonen in het voorlezen uit de Bijbel en het zingen van psalmen. Wie niet goed kon zingen, maakte minder kans om tot schoolmeester te worden benoemd.[31]

7. Frederik Willem I, door Antoine Pesne, na 1733. (bron: Wikimedia)

Jacobus Maaswaal

De eerste sollicitant was de 24-jarige Jacobus Maaswaal uit Breda. Hij had zich enige jaren daarvoor vooral geoefend in het leren lezen, schrijven, rekenen, 'landmeterij' en 'ingenieurie'. Ook verdiepte Jacobus zich in het bijzonder in de leer van het Oude en Nieuwe Testament om, als hij daarvoor zou worden gevraagd, de jonge jeugd godsdienstonderricht te geven. In 1716 was hij aangenomen als lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Maaswaal had meermalen geprobeerd een baan als schoolmeester te vinden om vervolgens een nette kostschool te beginnen. Omdat er nog geen geschikte vacatures waren, had Jacobus zijn doel nog niet kunnen verwezenlijken. Mocht Maaswaal worden aangenomen, dan kon hij zijn plan in Hooge Zwaluwe realiseren. Hij deed dit niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de Zwaluwse bevolking.[32]

Johannes Noortberg, predikant in Breda, verklaarde dat Jacobus al vanaf zijn jeugd ijverig bezig was geweest met lezen, schrijven, rekenen en dergelijke wetenschappen. De predikant had vernomen dat Jacobus' kennis hiervan behoorlijk was toegenomen. Noortberg kon niets negatiefs over het gedrag van Maaswaal zeggen.[33] Ook het stadsbestuur van Breda zorgde op verzoek van Maaswaal voor een getuigschrift.[34] Het stadsbestuur verklaarde onder andere dat, voor zover bekend was, Maaswaal zich altijd vroom en eerlijk had gedragen, zoals een eerlijke jongeman dit behoorde te doen. Het stadsbestuur had nooit iets negatiefs over hem gehoord.[35] Jacobus Maaswaal had dus de kennis voor het schoolmeestersambt via zelfstudie vergaard, maar die nog niet in praktijk gebracht. De stadsbestuurders en de predikant konden niets negatiefs over hem melden maar dat was ook bijna het enige positieve dat zij van hem wisten.

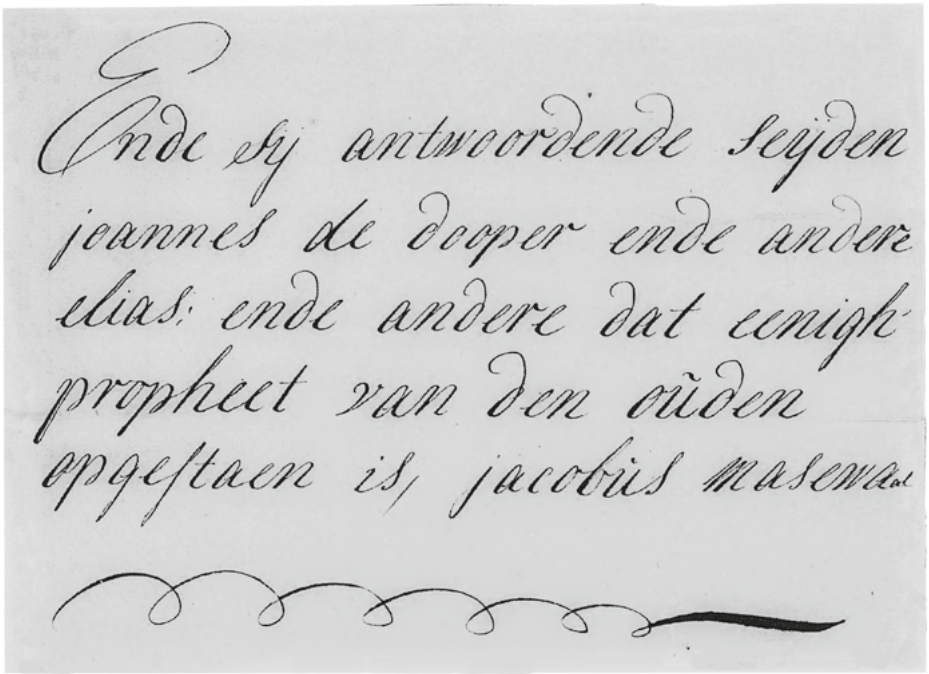
Ende sy antwoordende seijden
joannes de doper ende andere
elias: ende andere dat eenigh
propheet van den oüden
opgestaen is, jacobus maswaal

8. Het schoonschrift van Jacobus Maaswaal. (bron: GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47)

Schalk Leenders

De tweede sollicitant was de ongeveer 27-jarige Schalk Leenders. Hij was geboren te Drimmelen en woonde in Tilburg. Vanaf 1712 was hij in de dorpen Den Hout (Oosterhout) en Tilburg werkzaam geweest als respectievelijk vervangend schoolmeester en buitengewoon schoolmeester.[36] Leenders had van tijd tot tijd geprobeerd om zowel in Den Hout als in Tilburg een nette kostschool op te richten met het doel jonge kinderen op een behoorlijke wijze in de gereformeerde religie te onderwijzen en de schoolkinderen goed onderricht te geven. Hij wilde zijn woning geschikt maken als kostschool voor het verblijf van kinderen die van buiten het dorp kwamen. Een kostschool zorgde voor extra inkomsten. Hij had zijn doel nog niet kunnen verwezenlijken omdat er zowel in Tilburg als in Den Hout niet veel gereformeerde kinderen waren. Leenders solliciteerde omdat hij nog eenmaal zijn plan probeerde te realiseren. Dit niet alleen ten gunste van hem, maar ook voor de inwoners van Hooge Zwaluwe.[37]

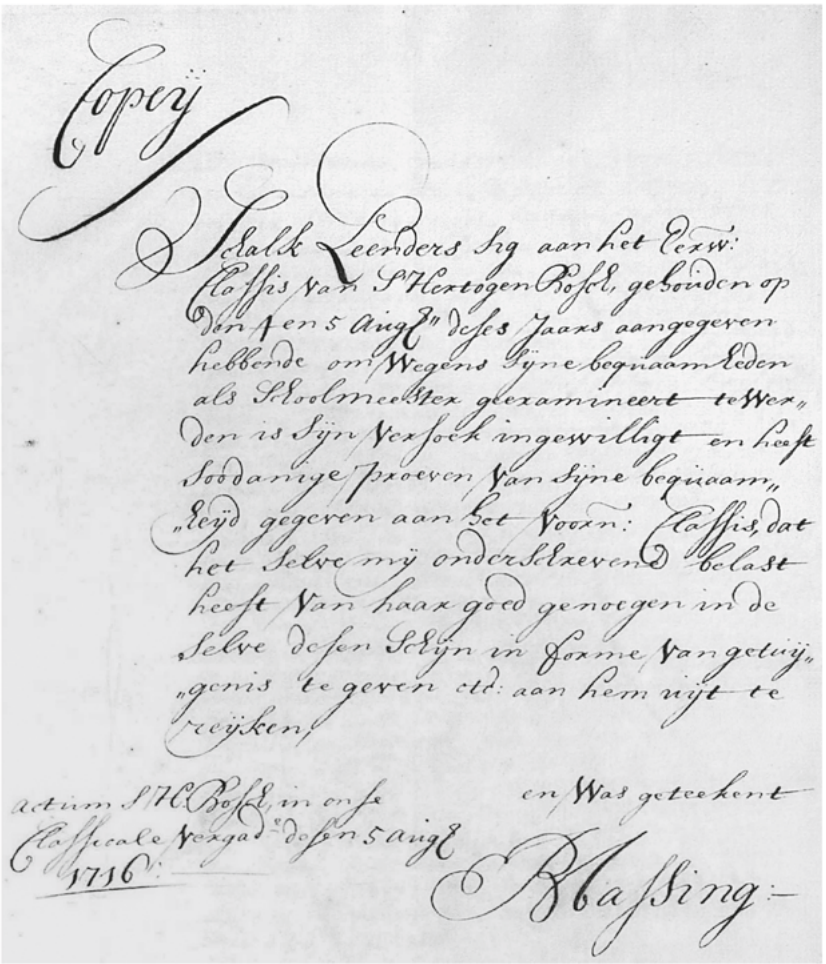

Copeÿ

Schalk Leenders sig aan het Eerw:
Classis van S Hertogen Bosch, gehouden op
den 4 en 5 Augs deses Jaars aangegeven
hebbende om Wegens Sÿne bequaam heden
als Schoolmeester geexamineert te Wer„
den is Sÿn Versoek ingewilligt en heeft
soodanige proeven van Sÿne bequaam„
„heÿd gegeven aan het Voorn: Classis, dat
het Selve mÿ onderschrevend belast
heeft van haar goed genoegen in de
Selve desen Schÿn in forme van getuÿ„
„genis te geven etc: aan hem uÿt te
reÿken,

actum S H Bosch, in onse
Classicale Vergad: desen 5 Augs
1716:

en Was geteekent

Blassing:-

9. Getuigschrift uitgereikt door de classis aan Leenders. (bron: GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47)

Schalk Leenders had bij de Classis 's-Hertogenbosch op 4 en 5 augustus 1716 proeven van zijn bekwaamheid als schoolmeester met goed gevolg afgelegd en ontving hiervan een getuigschrift.[38] Op verzoek van Leenders zorgden Johannes Ulaeus, predikant te Tilburg en Goirle, en de kerkenraad voor een getuigschrift. Leenders ontving niet alleen een loffelijk getuigschrift van de Classis 's-Hertogenbosch, maar ook van predikant Jacobus Rhijnvis van Made en Drimmelen en de predikant en kerkenraad van Oosterhout. Dat laatste omdat Leenders daar enige tijd als vervangend schoolmeester had gewerkt.

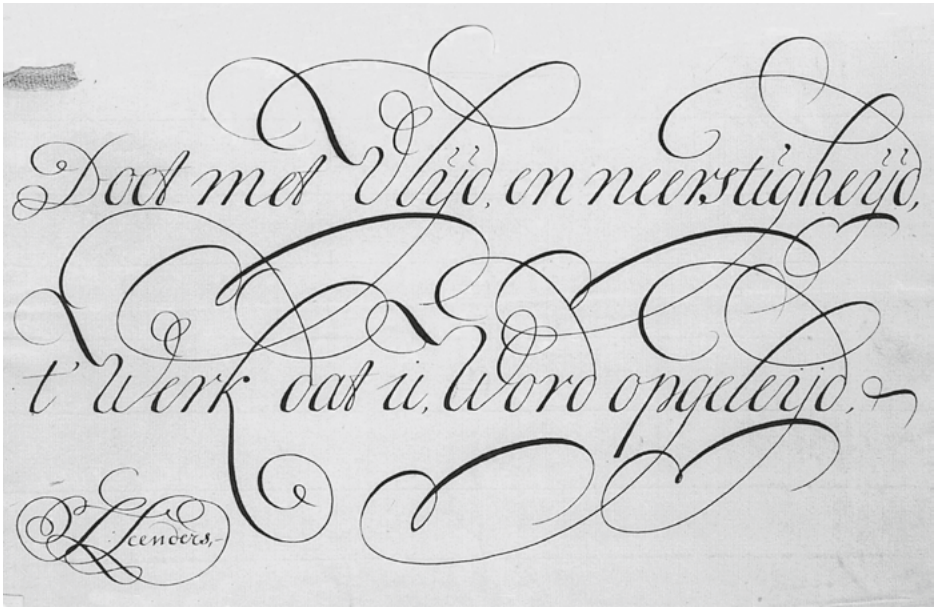

10. Het fraaie schoonschrift van Schalk Leenders. (bron: GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47)

Op basis van deze getuigschriften en de proeven van bekwaamheid bij de classis stelde het dorpsbestuur van Tilburg Leenders in 1716 aan als buitengewoon schoolmeester, voorlezer en voorzanger. Leenders functioneerde daar tot volle tevredenheid van het dorpsbestuur en had voor de kerkelijke gemeente tijdens het vervangen van de schoolmeester blijk gegeven van zijn bijzondere kwaliteiten als voorlezer en voorzanger.[39] In tegenstelling tot Jacobus Maaswaal had Schalk Leenders al ervaring opgedaan als schoolmeester, voorlezer en voorzanger en dit tot grote tevredenheid van zijn superieuren. Bovendien had Leenders een fraai handschrift en had hij met zijn proeven van bekwaamheid bij de classis laten zien dat hij een gekwalificeerd schoolmeester was. Ook Leenders wilde in Hooge Zwaluwe een kostschool beginnen. Beiden gaven aan dat niet alleen uit eigen belang te doen, maar ook voor de inwoners van het dorp.

Jan Kleijn

De derde sollicitant was de 21-jarige Jan Kleijn uit Lage Zwaluwe. Hij was een telg uit het Zwaluwse schoolmeestersgeslacht Kleijn. Jan was van jongs af aan niet alleen geoefend in het lezen, schrijven en rekenen, maar ook in het onderwijzen van de jeugd en beschikte zodoende over de nodige ervaring als schoolmeester.

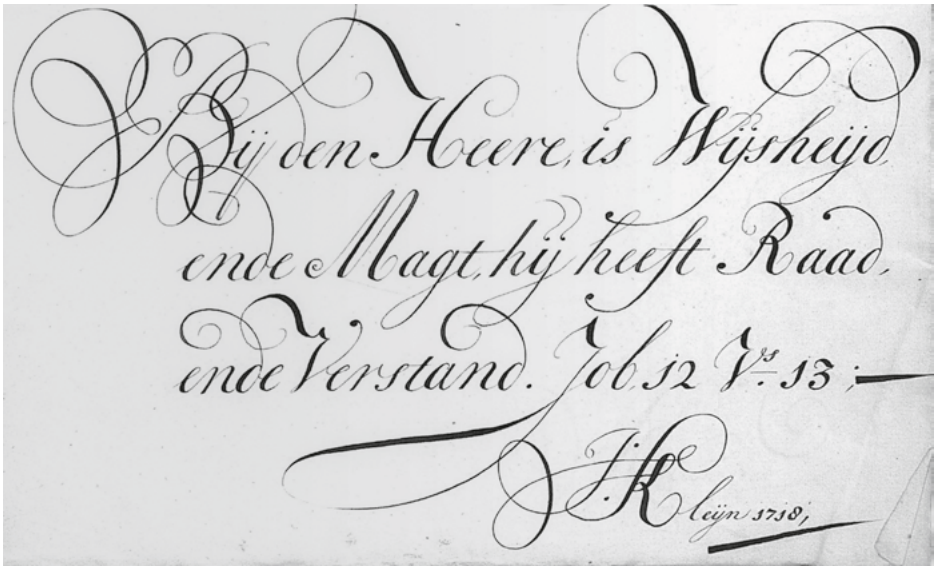

11. Het mooie schoonschrift van Jan Kleijn. (bron: GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47)

Hij assisteerde al enige jaren zijn vader Wouter in de school te Lage Zwaluwe en verving hem tijdens diens absenties en deed dit tot tevredenheid van de inwoners.[40] Tijdens de laatste ziekteperiode van de overleden schoolmeester Buijsero deed hij in de kerk te Hooge Zwaluwe de voorlezingen en zong de psalmen voor tot groot genoegen van zowel de kerkelijke gemeente als van de ouderlingen en diakenen.[41]

Een aanbeveling van de plaatselijke predikant en kerkenraad kon de kansen van een kandidaat aanzienlijk vergroten. Op verzoek van Jan Kleijn schreven zowel predikant W.H. Troijen als de ouderlingen en diakenen van de gereformeerde kerk in Hooge en Lage Zwaluwe een aanbevelingsbrief. Hieruit bleek dat predikant, ouderlingen, diakenen en de kerkelijke gemeente zeer tevreden waren over het functioneren van Kleijn. Kleijn was lidmaat van de Gereformeerde Kerk en had een 'stichtelijke levenswandel'. Hij was daarom waardig om tot schoolmeester te worden benoemd.[42] Voor Meinertshagen redenen genoeg om Kleijn bij de Pruisische koning voor te dragen. De heer van de Zwaluwen liet op 21 september 1718 in Berlijn voor de schoolmeester een 'bestalling' opmaken. Het woord bestalling is afgeleid van *Bestallung*, het Duitse woord voor benoemings- of aanstellingsakte. Frederik Willem I schreef hierin dat hij Kleijn had benoemd tot schoolmeester vanwege de goede aanbeveling die men hem had gedaan en het vertrouwen in Kleijns deugdzame leven, zijn goede gedrag, zijn ervaring, netheid en bekwaamheid met betrekking tot het geven van onderwijs, het voorzingen en het voorlezen in de kerk. Het was overduidelijk dat Zwaluwnaar Jan Kleijn de beste kandidaat was als opvolger van Buijsero.

Benoeming van Abraham Komans als schoolmeester in Lage Zwaluwe

In de loop van de jaren veranderde Frederik Willem I zijn regeringssysteem. Zo vormde hij in 1723 in Berlijn een *Generaldirektorium*, het hoogste centrale Pruisische bestuursorgaan.[43] Hieronder vielen verschillende provinciale Krijgs- en Domeinkamers als uitvoerend orgaan van de Pruisische regering. Functionarissen ervan, de krijgs- en domeinraden, werden belast met het praktisch beheer van de koninklijke bezittingen gelegen in en buiten Pruisen. De Oranjegoederen, zoals Hooge en Lage Zwaluwe, vielen onder de Krijgs- en Domeinkamer die was gevestigd in de Zwanenburcht te Kleef. Dit vanwege de gunstige ligging van Kleef ten opzichte van de Republiek. De krijgs- en domeinraden voerden in de Zwaluwen dezelfde werkzaamheden uit die voorheen de Pruisische domeinraad te Den Haag uitvoerde. Zij hielden zich onder andere bezig met het benoemen van functionarissen, zoals de schoolmeester, en traden hierbij op als intermediair.

12 De Zwanenburcht (kasteel van Kleef), anoniem, 1890-1905. (bron: Wikimedia)

In 1729 overleed Wouter Kleijn, schoolmeester in Lage Zwaluwe.[44] Hij was op 1 februari 1681 nog door Koning-Stadhouder Willem III als zodanig benoemd.[45] Frederik Willem I, heer van de Zwaluwen, schreef dat het '...van nooden is het Selve wederom met een ander bequaem persoon te vorsien...'.[46] In Abraham Komans uit Breda werd een competente opvolger met de nodige ervaring als schoolmeester gevonden.[47] Frederik Willem I stelde Komans op 31 december 1729 aan als schoolmeester te Lage Zwaluwe.[48]

Abraham Komans gaat in 1753 met pensioen

Een pensioenregeling voor schoolmeesters bestond toen nog niet. Een meester die vanwege ouderdom ontslagen moest worden kwam zonder inkomsten te zitten. Voor pensioen was

hij aangewezen op de goedheid van het stads- of dorpsbestuur of van de plaatselijke heer. Zo was in 1689 de Goese stadsschoolmeester Jacob Craije te oud om nog les te geven. Na onderhandelingen zegde het stadsbestuur hem een bescheiden pensioen toe.[49] Ook kwam het voor dat een schoolmeester die vanwege ouderdom moest stoppen toch zijn salaris mocht behouden, zoals in het geval van Abraham Komans. Komans was inmiddels al 23 jaar werkzaam als schoolmeester in Lage Zwaluwe toen in januari 1753 Lodewijk Philipp von Hagen, krijgs- en domeinraad te Kleef en Abraham Douglas, beheerder van de Hollandse goederen en belastinginner, Frederik II verzochten een ondermeester aan te stellen.[50] Zij deden dit op verzoek van inwoners van Lage Zwaluwe. Von Hagen en Douglas hadden hun verzoek in overweging genomen en brachten dit over aan Frederik II. Wat was er aan de hand? Deze inwoners hadden aangegeven dat sinds enige jaren de jeugd in Lage Zwaluwe 'zeer verwoest en verwildert' was. Dit kwam omdat schoolmeester Abraham Komans door zijn hoge ouderdom niet meer in staat was de kinderen het noodzakelijke onderwijs in lezen, schrijven, rekenen en de grondbeginselen van de godsdienst te geven. De Zwaluwnaren verzochten hun heer om voor het welzijn van de inwoners een regeling te treffen. Zij wilden echter niet dat de huidige schoolmeester zonder inkomen en huisvesting zou raken. Daarom verzochten rekwestranten de Pruisische heer geen schoolmeester, maar een ondermeester te benoemen. Zij hoopten dat Frederik het mocht behagen om Huijbert Schuijten uit Dordrecht, van wiens bekwaamheid, oplettendheid en nauwgezetheid zij overtuigd waren, aan te stellen. Schuijten had al een proeve van bekwaamheid afgelegd. Bovendien was hij geen onbekende in de Zwaluwen. Op 28 juli 1753 trouwde hij met Anna Maria Pels, een dochter van dorpssecretaris Arnout Pels.

Verdeling van de inkomsten en de schoolmeesterwoning

De rekwestranten stelden voor om Komans zijn gehele jaarsalaris, een bedrag van 199 gulden, te laten houden en het schoolhuis in tweeën te delen. De ene helft was voor Komans en zijn vrouw en in het andere deel mocht Schuijten wonen. Uiteraard had ook de ondermeester recht op een inkomen. Zij hadden daarvoor een oplossing gevonden. Schuijten kreeg negen gulden voor het luiden van de kerkklok en het klaarzetten van het doopvont en twaalf gulden voor het onderwijzen van arme kinderen. Bovendien wilde men hem jaarlijks een bedrag van dertig gulden geven en ook schepen Bastiaan Vogel beloofde hetzelfde bedrag aan de ondermeester af te staan. Vogel wilde voor het gehele bedrag garant staan en tekende hiervoor. Ook werd voorgesteld het maandelijkse schoolgeld ten gunste van Schuijten te verhogen. De ouders dienden voor lezen en spellen in plaats van drie stuivers vier stuivers te betalen en voor het lezen en schrijven zes stuivers in plaats van vijf en voor lezen, schrijven en rekenen zeven stuivers in plaats van zes. Douglas en schout-baljuw Johan Louis de la Faille erkenden het belang van goed onderwijs want beiden zegden toe om vanwege het welzijn van het dorp in het algemeen en voor het onderwijs aan de jeugd in het bijzonder met ingang van 1 april 1753 jaarlijks een gouden dukaat of vijf gulden te geven zolang er een ondermeester zou zijn. De ondermeester moest voorlopig, tot het overlijden van Komans, met minder inkomsten genoegen nemen. Na diens dood ging men weer terug naar de oude regeling. Dit hield in dat Schuijten schoolmeester werd en het daarbij behorende salaris en de bijkomende emolumenten zou ontvangen, mits hij zijn functie als ondermeester tot tevredenheid had uitgeoefend.

Komans en Schuijten tevreden over de voorgestelde regeling

Komans was tevreden met deze schikking en bedankte de heren voor hun vaderlijke zorg. Ook Schuijten was met de voorgestelde regeling in zijn schik en uitte zijn dankbaarheid. Beiden gingen met de regeling akkoord en plaatsten op 8 januari 1753 hun handtekening. Ook Bastiaan Vogel, Abraham Douglas en Johan Louis de la Faille deden dat. Alle heren beloofden het contract na te komen. Frederik II werd verzocht de regeling goed te keuren.[51] Op 5 april 1753 ging de heer van de Zwaluwen met deze schikking akkoord.[52] Hij stelde Schuijten aan als ondermeester. Het dorpsbestuur moest erop toezien dat hij zijn functie naar behoren zou vervullen en dat hij de jeugd in Lage Zwaluwe goed 'in het Christendom, leesen schrijven en zifferen of Reekenen' zou onderwijzen.[53] Abraham Komans overleed elf jaar later.[54] Schuijten was toen allang geen ondermeester meer. Frederik II had inmiddels de Zwaluwen aan Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV en moeder van de latere stadhouder Willem V, verkocht. Op 26 februari 1754 droeg de Pruisische koning in het raadhuis van Hooge Zwaluwe de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe over aan Anna van Hannover. Met deze overdracht kwam een einde aan de Pruisische periode.[55] Daarna benoemden de Oranjes in de Zwaluwen weer de schoolmeesters.

Conclusie

In de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe had de heer het benoemingsrecht. Hij benoemde er onder meer de school- en ondermeester. Daarbij liet hij zich adviseren door zijn domeinraad in Den Haag of de krijgs- en domeinraad uit Kleef. Kandidaten solliciteerden via de Pruisische raad die bij de heer de meest geschikte kandidaat voordroeg. De raad hield bij de benoeming van een onderwijzer in Hooge Zwaluwe in zijn overweging niet alleen rekening met de aanbevelingen van de plaatselijke predikant en de kerkenraad, maar ook met het gegeven hoe inwoners van Lage Zwaluwe en de kerkelijke gemeente in Hooge Zwaluwe dachten over het functioneren van de sollicitant uit Lage Zwaluwe.

Dat de plaatselijke bevolking naast invloed ook eigen inbreng had zien we bij de benoeming van een ondermeester in Lage Zwaluwe. Toen de oude schoolmeester niet meer in staat was goed onderwijs te geven, diende een opvolger voor hem te worden benoemd. Inwoners van dit dorp kwamen in actie en bedachten een plan. Zij wilden een ondermeester benoemen om zo te voorkomen dat de huidige schoolmeester zonder inkomen en huisvesting zou raken. Ook regelden zij de financiering van het salaris en de huisvesting van de ondermeester. Leden van het dorpsbestuur, de baljuw-schout en een schepen, alsmede de beheerder van de Hollandse goederen benadrukten door het geven van een financiële bijdrage het belang dat zij hechtten aan goed onderwijs. Twee Pruisische ambtenaren, de krijgs- en domeinraad uit Kleef en de beheerder van de Hollandse goederen, stonden welwillend tegenover het plan van de lokale bevolking en legden het op haar verzoek voor aan de Pruisische heer die in deze zaak het laatste woord had. Ook deze zag het nut en het belang van goed onderwijs in en ging met de voorgestelde regeling akkoord en benoemde de ondermeester. Het dorpsbestuur kreeg opdracht toezicht te houden op diens functioneren.

1 Zie Matti Herben en Ada Peele 'Zwaluwse predikanten of pastoors tijdens de reformatie', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* (hierna *De Oranjeboom*), 57 (2000) 117.
2 E.P. de Booy, *De Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Haarlem 1977); E. Put, *De cleijne schoolen: het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en verlichting eind 16de eeuw-1795* (Leuven 1990); C. Esseboom, *Onderwysinghe der jeught. Onderwijs en onderwijstoezicht in de 18e eeuw op het eiland van Dordrecht* (Ridderkerk 1995); H.Th.M. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Tilburg 1997); J. Bottema, *Naar school in de Ommelanden. Scholen, schoolmeesters en hun onderwijs in de Groninger Ommelanden ca. 1500-1795* (Bedum 1999); T. Kappelhof, 'Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Onderwijs in stad en land van Breda tussen 1500 en 1800, in het bijzonder de Franse scholen', in: *De Oranjeboom* 64 (2011) 253-286; H. Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente. Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen, 1578-1801* (Bergschenhoek 2015).
3 Zie Ada Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan: Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754* (Hilversum 2013); Ada Peele, 'De Pruisische koning Frederik II en zijn verduisterde lenen in de Lage Zwaluwse Rietwaard', in: *De Oranjeboom* 67 (2014) 161.
4 NL-TbRAT, Regionaal Archief, Tilburg (hierna RAT), 2507, Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente van Hooge en Lage Zwaluwe, 1607-1980 (hierna Herv. Gemeente), inv.nr. 1402, Aanmerking. In 1641 was de bouw van de nieuwe gereformeerde kerk in Hooge Zwaluwe voltooid.
5 D. Zaaijer, *Zwaluwe in vertellingen* (Zaltbommel 1977) 15.
6 In 1900 werd de Wet op de Leerplicht aangenomen die in 1901 van kracht werd. De leerplicht was gekoppeld aan schoolbezoek.
7 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 22. Zie ook F.L. Groenendijk, 'The Reformed Church and Eduction during the Golden Age of the Dutch Republic', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis,* 85 (2005) 53-70, 55.
8 Groenendijk, 'The Reformed Church', 55.
9 Kappelhof, 'Wie de jeugd heeft', in: *De Oranjeboom* 64 (2011) 262.
10 RAT, 2500, Dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe (hierna Dorpsbestuur), inv.nr. 1283, Kopie ordonnantie van 13 oktober 1620. In 1681 kwam er een aangepast reglement. Zie inv.nr. 1284, Schoolreglement uit 1681 (1682 of 1683). Mogelijk is dit reglement niet volledig.
11 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 1283, Kopie ordonnantie van 13 oktober 1620.
12 RAT, 2507, Herv. Gemeente, inv.nr. 112, Notificatie van 23 mei 1806.
13 Zie P.J. Buijnsters, 'Traditie en vernieuwing. Nederlandse ABC-boeken uit de achttiende eeuw', in: Jaap ter Linden, Anne de Vries en Dick Welsink, *A is een Aapje. Opstellen over ABC-boeken van de vijftiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1995) 55: dbnl.org/tekst/buij001trad01_01/buij001trad01_01_0001.php
14 NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag (hierna NA), 1.08.11, Nassause Domeinraad (hierna NDR), inv.nr. 7619, Rapport van raad De Verdun (1783), Concept schoolreglement voor Hooge en Lage Zwaluwe, artikel 10.
15 Onderwijsmuseum, *Een korte geschiedenis van het onderwijs,* onderwijsmuseum.nl/files/2016-12/een_korte_geschiedenis_van_het_onderwijs_dec._16_.pdf
16 'Van leesplank en Haneboek', *Leeuwarder courant: hoofdblad van Friesland,* 8 januari 1955.
17 Zie Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente,* 493.
18 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 302, Rekening van 1695.
19 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 341, Bijlagen rekening van 1714, Jan Hermans van Raamsdonk, akte: 18 juni 1714.
20 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 160, Bestek en conditie voor metsel- en timmerwerk aan het rechthuis en de dorpsscholen in de Zwaluwen, art. 11.
21 RAT, 2507, Herv. Gemeente, inv.nr. 888, Kwitantie voor Hendrik Wouterse, 14 december 1698.
22 Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 533.
23 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 1283, Kopie ordonnantie van 13 oktober 1620.
24 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 1284, Schoolreglement uit 1681.
25 Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 237.
26 Een handboek voor de schoolmeester was: Dirck Adriaensz Valcooch, *Den regel der Duytsche Schoolmeesters* (z.p. 1591).
27 Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 247.
28 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn (hierna GStA PK, I.), HA Geheimer Rat (hierna HA GR), Repertorium 64 Oranische Erbschaft (Oranisches Archiv) I (hierna Rep. 64I), Nr. 47, Brief van Meinertshagen aan Frederik Willem I, 10 juni 1718. Buijsero werd in 1713 schoolmeester in Hooge Zwaluwe als opvolger van Severijn Hesius die in 1700 door Willem III was aangesteld.
29 Zie GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 46, Schrijven van Meinershagen over patent schoolmeester Buijsero, z.d., 118r-v; RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 338, Rekening van 1713.
30 De domeinraad was belast met het beheer over de Hollandse goederen van de Pruisische koning. Zie Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam*, 207-209.
31 Zie Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 249.
32 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Sollicitatiebrief van Jacobus Maaswaal, z.d.
33 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Aanbevelingsbrief van Johannes Noortberg, 3 april 1718.
34 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Getuigschrift van drossaard en president burgemeester, schepenen en raad van Breda (hierna stadsbestuur), 4 juni 1718.
35 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Getuigschrift van het stadsbestuur van Breda, 4 juni 1718.
36 Tilburg kreeg in 1809 stadsrechten.
37 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Sollicitatiebrief van Schalk Leenders, 1718.
38 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Kopie van een akte afgegeven door de Classis 's-Hertogenbosch in de classicale vergadering op 5 augustus 1716.
39 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Aanbevelingsbrief van predikant Johannes Ulaeus, 24 mei 1718.
40 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Brief aan gezant Meinertshagen, 20 juli 1718.
41 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Sollicitatiebrief van Jan Kleijn, z.d.
42 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47, Aanbevelingsbrief van predikant W.H. Troijen; 1 juni 1718; Aanbevelingsbrief van ouderlingen en diakenen, 2 juni 1718.
43 Voluit: General-Ober-Finanz-Kriegs- und Domainen-Directorium.
44 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 49, Brief van 31 oktober 1729, 217.
45 Zie NA, 1.08.11, NDR, inv.nr. 686, *Amptboek,* index tot ca. 1795, 869r; inv.nr. 687, *Amptboek*, index tot ca. 1760, 841.
46 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 49, Brief van Frederik Willem, z.d., 218r-v.
47 GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 55, *Copia,* 31 december 1729. Zie ook GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 49, Brief aan Meinertshagen, 31 oktober 1729, 217r-v.
48 NA, 1.08.11, NDR, inv.nr. 687, *Amptboek*, index tot ca. 1760, 841.
49 Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 379.
50 Zie voor de krijgs- en domeinraad: Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam,* 206-207.
51 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 8, Brief van Von Hagen en Douglas aan Frederik II, 8 januari 1753, 27v-28v. Zie ook GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 55, Brief van Von Hagen en Douglas aan Frederik II, 8 januari 1753, 80r-82v.
52 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 8, Brief van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef aan Douglas, 7 juni 1753, 42r-43r. Zie ook NA, 1.08.11, NDR, inv.nr. 687, *Amptboek*, index tot ca. 1760, 842.
53 RAT, 2500, Dorpsbestuur, inv.nr. 8, Brief van Von Hagen aan het Zwaluwse dorpsbestuur, 23 november 1753, 39r.
54 RAT, 2507, Herv. Gemeente, inv.nr. 1016, Begraafrekening van 1764.
55 Zie voor de verkoop en overdracht NA, 1.08.11, NDR, inv.nr. 7641; Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam*, 375-417.